

Futamat, beter dan histomat

In dit stukje aandacht voor een klein maar lezenswaardig werkje: "Marx en Engels over het historisch materialisme", een alleen nog in bibliotheken en antikwaries te krijgen bundel van uitgeverij Pegasus. Ik besloot het boekje te lezen omdat ik al een tijdje benieuwd was naar wat Marx en Engels zelf gezegd hadden over dat historischmaterialisme. En ik was benieuwd omdat historisch materialisme gaat over dingen die nog altijd zeer aktueel zijn - zeker voor mensen die de wereld radikaal willen veranderen.

Vage bundeltjes

In de jaren '70 en '80 (van de vorige eeuw, wat klinkt dat lang geleden. Ik ben zelfs zelf ook uit de vorige eeuw...) was historischmaterialisme, kortweg histomat, heel wat populairder dan in deze Marxloze markt-tijden. In dit stukje zal ik dan ook kort uitleggen wat historischmaterialisme inhoudt, alvorens er wat opmerkingen over te maken. Maar eerst zal ik je eerst iets vertellen over waarom ik zo'n klein bundeltje van slechts wat brieven ben gaan lezen om meer te weten te komen over deze theorie. Een theorie waar Lenin, Stalin en vele socialisten na hen hun wandaden mee meenden te kunnen goedpraten. Waarom heb ik daar geen dik theoreties boek van Marx voor ter hand genomen?

Allereerst moet ik toegeven dat ik gewoonweg niet de tijd genomen heb om uit te zoeken wat Marx en Engels over dit onderwerp geschreven hebben, en wat ik daarvan het beste zou kunnen lezen. Het bundeltje kwam ik toevallig tegen in de bieb, en het is heel wat dunner dan de "18e Brumaire" waarin Marx veel over histomat schijnt te schrijven - ja ja, tijd speelt helaas ook haar banale rol bij de samenstelling van mijn leeslijst.

Een verzachtende omstandigheid is dat Marx relatief weinig boeken heeft geschreven. Een groot deel van zijn ideeën zijn na zijn dood bij elkaar gesprokkeld uit kladjes en brieven. Dit betekent niet dat Marx en Engels te beroerd waren om hun ideeën fatsoenlijk te boek te zetten, maar dat is een ander verhaal.

Als je "Brieven..." leest, lees je dan ook vooral een heleboel dat niets met historischmaterialisme van doen heeft. Allerlei persoonlijke zaken, bijvoorbeeld. Overigens vond ik dergelijke dingen vaak bepaald de moeite van het lezen waard. Zo heb ik jaren het idee gehad dat Marx en Engels een stelletje, misschien wel geniale, boeven waren, die iedereen die niet met ze meedeed de Socialistische Internationale uit werkten, het anarchisme zwart maakten en de basis legden voor een van de ergste samenlevingen ooit. Hoewel je in het Pegasus-bundeltje "Marx en Engels over het anarchisme" inderdaad wel erg weinig verheffends valt te bespeuren, kan je in "Brieven..." getuige zijn van enkele zeer eerlijke en vriendschappelijke opmerkingen van de heren M&E. Bijvoorbeeld Friedrich Engels die een uitgever er op wijst dat die Engels' bijdrage aan theorievorming te groot had afgeschilderd (terwijl Marx al dood was). Ook over het historisch materialisme zelf heeft met name Engels enkele prettige dingen gezegd. Voor ik daar iets over zeg: wat is het eigenlijk?

Histomat

Zoals meestal het geval is met benamingen dekt de letterlijke betekenis vrij goed de beoogde betekenis: de geschiedenis wordt bepaald door de materie. Dit klinkt echter ruimschoots vaag. Na lezing van "Brieven..." weet je echter dat Marx en Engels met "geschiedenis" "werkelijkheid" bedoelen. Met "materie" wordt het echter minder duidelijk. Als 'die hard' materiïst lijken mij de hersenen een niet onbelangrijk deel van de materie te zijn. Terzijde: met "materiïsmen" bedoel ik wat M&E en alle filosofen met "materialisme" bedoelen. Alleen roept dat laatste woord associaties met hebzucht op... Als Marx en Engels het over "materialisme" hebben, hebben ze het echter niet over wat er zich in de zo net genoemde materiele hersenen afspeelt. Ze hebben het over bijna alle materie behalve die grijze. Niet erg consistent met hun eigen opvatting dat alles materie is. Tenminste, ik weet eerlijk gezegd niet zeker of dat laatste echt hun opvatting is (de consistentie van een niet-materiïstische theorie laat ik maar even buiten beschouwing).

Marx en Engels reageerden met hun histomat vooral op het in hun tijd wel erg populaire idee dat wat mensen bedenken allesbepalend is. Marx kwam uit Pruisen, en daar was ene Georg Wilhelm Friedrich Hegel De Filosoof van de machthebbers, en - daarom? - ook de populairste. Deze heer Hegel schijnt te hebben beweerd dat ideeën weliswaar door mensen bedacht zijn, maar veel bepalender zijn voor die mensen dan de mensen zelf. Zo bestond er volgens de man een Zeitgeist: iedere tijd werd gedomineerd door een bepaalde set ideeën, die de mensen uiteindelijk op miraculeuze wijze in hun ban kregen. In de filosofie wordt het denken zoals dat van Hegel idealisme genoemd. Het zou beter zijn als het descriptief idealisme genoemd zou worden, om verwarring met het gangbare "idealisme" te voorkomen, maar dit terzijde.

Hegel's idealisme werd bepaald dogmatisch: in werkelijkheid zijn er uiteraard geen ideeën die op zichzelf iets doen, ja die als onafhankelijk van mensen of andere dieren bestaan. Mensen doen iets, bijvoorbeeld iets bedenken, en "ideeën" zijn niets anders dan benamingen voor eindeloos ingewikkelde hersenprocessen. Dat laatste is nu even niet zo belangrijk. Wel van belang, en net zo dogmatisch, is de conclusie die Hegel en veel van zijn discipelen uit het 'idealisme' trokken: veranderingen in de verdeling van bestaans- en produktiemiddelen zijn geen onderwerp: als immers de 'tijdsgeest' maar goed is, moet niemand nog zeuren. Inderdaad schijnt Hegel Pruisen, een feodale en oorlogszuchtige staat, als de ideale samenleving te hebben beschouwd. Bepaalde geweldig mooie ideeën zouden immers in die samenleving in de wet en in de hoofden van velen of sommigen zijn vastgelegd. Dat de materiele werkelijkheid er een was van keiharde uitbuiting, dat zag Hegel niet als een weerlegging van zijn idealisme. De laatste conclusie wordt wel aangeduid met 'rechts-hegelianisme'. Er was gelukkig ook nog een 'links-hegelianisme', waartoe Marx zich in zijn jonge jaren toe rekende. Deze denkstroming behelste dat de wereld eerlijker zou moeten worden door het denken te veranderen.

Marx vond dat ook de links-hegelianen zich veel te weinig bezig hielden met het formuleren van goed doortimmerde voorstellen over hoe die wereld, bestaande uit materiele mensen met materiële behoeften, dan wel veranderd zou moeten worden, en hoe de samenleving er uiteindelijk uit zou moeten zien. Bekende uitspraak van Marx is in dit verband: "Filosofen hebben de wereld verschillend geïnterpreteerd. Het komt er nu op aan haar te veranderen."

De ongenueanceerdheid van deze uitspraak schijn je terug te vinden in het meeste wat Marx (samen met Engels) schreef. Het moet ongeveer geklonken hebben als dat de 'materiele' omstandigheden, waarmee Marx en Engels vooral de ekonomie op het oog hadden, welhaast het gehele denken bepalen. "Het zijn bepaalt het bewustzijn" is een bekende uitspraak in dit verband, waarvan ik niet weet of die van M&E is.

Nuance

Het leuke van het lezen van "Brieven..." is nu dat Engels, terugblikkend op de tijd dat hij samen met Marx dingen schreef, naast enkele andere 'ontwapenende dingen', zegt dat Marx en hij wel een beetje te veel net deden of het veranderen van ideeën maar triviaal geneuzel in de marge was: "Wij [Engels en Marx] hebben namelijk allen aanvankelijk de voornaamste nadruk gelegd en moeten leggen op het afleiden van de politieke, juridiese en overige ideologische opvattingen en de door deze opvattingen bewerkstelligde handelingen uit fundamentele economische feiten. Daarbij hebben we wegens de inhoudelijk zijde de formele kant verwaarloosd: de wijze, waarop deze opvattingen enz. tot stand komen." ("Brieven..." p. 46).

Ook geeft Engels in enkele brieven erg af op de 'marxisten' die het historischmaterialisme opvatten als "zijn bepaalt helemaal het bewustzijn" (Volgens Engels heeft Marx ook al eens gezegd dat hij weinig zeker wist, behalve dat hij geen marxist was).

"In laatste instantie"?

Na deze inleidende uitwijdingen ben je nu waarschijnlijk wel van mening dat er maar eens een climax in dit stukje moet komen. Gelukkig vind ik dat ook. Volgens Engels bedoelden Marx en hij alleen maar te zeggen dat in laatste instantie de fysieke omgeving de doorslag geeft voor het denken van mensen. Er is echter zo goed als altijd een wisselwerking tussen wat mensen bedenken en in wat voor leefomstandigheden ze zitten ("Brieven..." p. 35 en op andere plaatsen).

Bij deze bewering rijzen bij mij twee vragen: vind ik het eigenlijk wel een interessante bewering? en: ben ik het er mee eens? Om met de eerste vraag te beginnen: ik vind het wel interessant om na te denken over wat voor dingen mensen tot het veranderen van hun intenties aan kunnen zetten. Ik vind het belangrijk dat mensen die de wereld willen veranderen daartoe geen dwang willen gebruiken. Als iemand dat laatste doet omdat diegene denkt dat het veranderen van intenties het snelste gaat door middel van het veranderen van fysieke, met name economische omstandigheden, dan vind ik het belangrijk om zo'n wereldveranderaar te laten weten dat ik dat geen manier vind. Hoe belangrijk, bij het veranderen der mensheid, welke factor nu heel precies is tegenover een andere, vind ik echter niet erg van belang. Dat komt ook omdat het vinden van antwoorden op deze kwestie koffiedik kijken is. Uit de geschiedenis vallen dergelijke antwoorden naar mijn idee moeilijk te destilleren, althans niet met zekerheid. Ook al zou je met zekerheid kunnen zeggen dat tot nu toe economische omstandigheden inderdaad in laatste instantie altijd de doorslag gaven, dan nog kan je nooit met zekerheid weten of dat in de toekomst onvermijdelijk ook zo zal zijn.

FutAmat nu!

Konklusie: neem alle factor en serieus, maar kies de weg die het mensvriendelijkst is. Dat laatste is rijkelijk vaag, en wat je er onder verstaat hangt van je theorie af. Een theorie echter, die mensvriendelijkheid plus skepticisme bevat lijkt me nooit te kunnen leiden tot het mensen pogen te veranderen via 'economische prikkels', zoals histomat tegenwoordig door 'rechtse' lieden verwoord wordt (zonder dat ze zich daar waarschijnlijk bewust van zijn, trouwens). Dan zou je namelijk zeker moeten weten dat het onvriendelijk 'economisch prikkelen' van mensen op termijn tot een betere wereld leidt. En dat van dat laatste kan je dus nooit zeker zijn. Ik stel dus voor: alles is materie, niet alleen machines en eten, maar ook de processen in hersenen. Materialisme? ja dus. Je strategie voor het veranderen van de maatschappij ophangen aan 'de' geschiedenis? Nee. Wel: ophangen aan jouw ideaal voor de toekomst van deze aarde: futurisme dus. En aan anarchisme, want zowel de weg naar het ideaal als het ideaal zou wat mij betreft zonder enige vorm van dwang of macht kunnen en 'moeten'.
Geen histomat dus, maar futAmat!

Menno Sijtsma
© 2003